

А. В. ЛАГУТІНА
ДО ТЕРМІНА ПРИЧЕТНІ РІЗНІ МОВИ Й СТИЛІ

Сучасні назви спеціальних процесів, дій і предметів, тобто термінологія і номенклатура, створювалися протягом віків разом із формуванням словникового фонду будь-якої мови взагалі. У конкретних випадках творення спеціальних термінів або номенклатурних назв може супроводжуватися складними взаємодіями різних функціональних стилів однієї мови, а також окремих мов.

Виразним прикладом стильової та міжмовної взаємодії є формування української і російської ботанічних назв рослини родини лілейних *лілія* і *лилія* (*Lilium*), зазначених у «Біологічному словнику» (К., 1974). Колись О. С. Пушкін назвав цю рослину-квітку «Царица средь полей *лилея* горделива», а в сучасній російській мові існують назви *лилія* і *лилея*. Кожна з них уживається в своїй стильовій сфері, обидві потрібні й зрозумілі. Проте на початку ХІХ ст. одна з них декому вважалась небажаною. Так, М. І. Греч у книзі «Справочное место русского слова» (СПб., 1843) писав: «Не должно писать й произносить *лилея*, правильно: *лилія*». Таке зауваження свідчить, що в той час питання про стильову приналежність слів *лилія*, *лилея* не стояло.

Зіставлення сучасного стану російських *лилія*, *лилея* і українських *лілія*, *лілея*, *лелія* у світлі наведеного зауваження М. І. Греча свідчить, що в історії розвитку лексичних систем російської і української мов спочатку відбувалися пошуки нормативних параметрів, а пізніше сформувалась стилістична й стильова віднесеність цих слів. Це може наштовхнути на думку, що в якийсь період існування російської мови слова *лилія*, *лилея* були стилістично рівноправні, але писалися по-різному. І лише поступово в лексичній системі мови їм було знайдено певне місце. Очевидно, можна припустити, що аналогічний шлях пройшли слова *лілія*, *лілея*, *лелія* в українській мові.

У наш час виразно визначилась нейтральність слова *лилія* і застарілість, поетичність слова *лилея*. Саме так вони позначаються в VI томі «Словаря современного русского литературного языка» (М., 1957). А це й стало причиною того, що до складу сучасної російської ботанічної номенклатури увіходить номен *лилія*, в той час як *лилея* знаходить місце в художньому функціональному стилі. Так само до української ботанічної номенклатури причетне одне слово цього значення, дібране з кількох синонімів.

У сучасній українській мові знаходимо симетричні російським словам *лілія*, *лілея*, місце яких у лексичній системі аналогічне: у IV томі «Словника української мови» (К., 1973) слово *лілія* кваліфікується як нейтральне, а *лілея* (як і *лелія*) — як застарілий поетизм.

Маємо відомості, що в першій половині ХІХ ст. російські слова *лилія*, *лилея* ще стилістично не розрізнялися. Так, у поетичному лексиконі О. С. Пушкіна немає стилістичного маркування слів *лилія*, *лилея*, обидва вони використовуються в поетичних текстах у тому самому стилістичному ключі: «Хвала, о юноша герой! С героем Дивным Альбиона Он верных вел в последний бой И мстил за *лилии* Бурбона»; «Она спасла французские *лилеи*. В боях ее девической рукой Поражены заморские злодеи». Це дало підставу укладачам першого тому «Словаря языка Пушкина» (М., 1956) вмістити обидва слова в одній словниковій статті й витлумачити їх як варіанти.

Так само і у Т. Г. Шевченка нема стилістичного розрізнення слів *лілія*, *лілея*: «У Італії росло Мале дівча. І красою, святою чистою красою, Як тая *лілія*, цвіло»; «Така, як ти, колись *лілея*. На Іордані процвітала». У I томі «Словника мови Шевченка» (К., 1964) ці слова також вміщені в одній словниковій статті. А слова *лелія* Т. Г. Шевченко не вживав.

Дані словників і словникових картотек свідчать, що в пам'ятках російської мови слово *лилія* відоме з давніх часів. Наприклад, матеріали картотеки «Словаря русского языка XI—XVII вв.» (М.) містять записи ХV ст., що засвідчують слово *лиліи*, яке

співвідноситься як синонім зі словом *ирис*: «И от всѣх цвѣт алных избралъ еси себѣ *лиліи* (на поле: *ирисъ*) един». Слово *лиліи* картотекою фіксується ще й у такому контексті: «Обѣт же сандаліа ногам своим пріа же дестраріола и *лиліи*». Це ж слово в написанні *лилии* є у І. Срезневського у I томі «Материалов для словаря древнерусского языка» (СПб., 1893). Він фіксує слово *лилии* в значенні *лілія* у Біблії XV ст. і співвідносить його з більш поширеним, на його думку, в староцерковній літературі словом *кринь*, що вживається в «Остромировому євангелії» (XI ст.), у «Мінеях» (XI ст.). Ніяких похідних від слова *лилии* І. Срезневський не подав.

З матеріалів картотеки до згадуваного «Словаря русского языка XI—XVII вв.» видно, що пізніше, в XVII — на початку XVIII ст., слово *лилии* набуває іншого значення і починає фіксуватись у вигляді *лилія* («знак по-лунощи, еже есть *лилія* (цветок)») або *лилия* («а *лилия* именуется акарус»). У написанні *лилия* слово з XVIII ст. починають вводити до словників російської мови.

Відоме й походження російського слова *лилия*: воно утворилося від латинського *lilium*. Є. Славинецький, автор «Лексикона латинского» (К., 1973), написаного в середині XVII ст., подає це латинське слово, перекладаючи його за допомогою слов'янізму *кринь*. Без жодних структурних змін воно передається російською графікою в пам'ятці XV ст.: «Цвѣты и трава импокъ и *лиліюмъ*» (Картотека «Словаря русского языка XI—XVII ст.»).

Так само і в українській мові XIX ст. визначається положення слова *лілія*: Є. Желехівський і С Недільський в праці «Малорусско-німецький словарь» (Львів, 1886) фіксують слово *лілія*, що має значення, відповідне до німецького *Lille*. Це закономірно, якщо згадати висловлене С. К. Буличем у праці «Заимствование слова и их значение для развития языка» (Русский филологический вестник, Варшава, 1886, № 2) зауваження, що німці були учнями римлян у садівництві й городництві і запозичили з латині більшість назв цієї галузі.

На українському матеріалі можна простежити латинське походження слова *лілія*. На початку XIX ст. С. Маковецький у праці «Słownik botaniczny łacińsko-maloruski» (Варшава — Краків, 1936), зібравши наявні в його розпорядженні відомості, засвідчує в літературній українській мові та її діалектах слова *лілія*, *лилия*, *ліліяс*, *лилияс*. Закінчення-фіналь *-яс*, яке збігається з латинським *-um* слова *lilium*, можна пояснити впливом народної латині. Саме в ній було цілком можливе плутання закінчень *-us*, *-um* II відміни латинських іменників. Поява *-я* на місці *-и* стала можливою на східнослов'янському ґрунті, оскільки в запозиченнях з латинської мови спостерігаються аналогічні коливання в закінченнях. Наприклад, Г. І. Біржакова і група авторів у книзі «Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века» (Л., 1972) вказують на паралельне існування в російській мові фіналей *-ум*, *-ий*, *-ия* у варіантах слів на зразок *семинариум*, *семинарий*, *семинария* або *-ум*, *-ий*, *-ь*, *-ия* у варіантах типу *консилиум*, *консилий*, *консиль*, *консилия*.

Якщо появу російського *лилия* і українського *лілія* вдається легко пояснити, то складніше знайти пояснення до походження російського слова *лилея* і українського *лілея*. Для цього треба почати з аналізу потрібного матеріалу I тому «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля (М., 1863), в якому слова *лилея*, *лилия* розроблені, пояснені в одній словниковій статті і обидва виводяться з латинського джерела. Варто зауважити, що в цій праці вже є вивідні від *лилея*, *лилия* слова: *лиливидный*, пов'язане з словом *лилия*, і *лилейка*, *лилейный*, *лилейчатый*, що мають в основі слово *лилея*.

Вже відзначалося, що в сучасній лексикографії російське *лилея* і українське *лілея* кваліфікуються як застарілі поетизми. Початок такого визначення в російській мові покладений укладачами I тому «Толкового словаря русского языка» за редакцією Д. Ушакова (М., 1935), які визначили слово *лилея* за допомогою формули *то же, что*, прирівнявши його значення до значення слова *лилия*. Тут проводиться й стилістичне маркування слова *лилея* за допомогою ремарок *поэт.*, *устар.*, що підтверджується типовим контекстом з лірики А. Фета «Как *лилея* глядится в нагорный ручей, Ты стояла над первой песней моей». А за довідкою IV тому «Словаря современного русского

літературного языка» (М., 1957) це слово вперше фіксується в російській лексикографії в 1771 р. і походження його не пояснюється.

Шлях виникнення російського слова *лилея* можна пояснити, орієнтуючись на II том «Этимологического словаря русского языка» М. Фасмера (М., 1967). Можливо, що слово *лилея* являє собою варіант найменування реалії, пов'язаний з грецьким словом *λεῖριον*, воно могло бути створене за аналогією до цього грецького слова при наявності в російській мові латинізму *лилия*. Додатково це міркування підтверджується матеріалами словенської й сербохорватської мов. У них можна побачити подвійну — латинську й грецьку — орієнтацію на першоджерела, яка відбилася в наявності слів різного походження. За даними праці Д. Симоновича «Ботанички речникнаучних и народных имена бильака са именина на русском, енглеском, немачком и французском језику» (Белград, 1959), з латинською мовою можна пов'язати словенські слова *лиља*, *лилија*, *лиљан*, а з грецькою, очевидно, зв'язані сербохорватські слова *лелуја*, *алелуја* і словенське *лелиш*.

Є певні підстави для припущення, що слово *лилея* в російській мові з'явилося під впливом української мови в XVII — на початку XVIII ст. Для доказу цієї думки використовуємо дані лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Картотека свідчить, що сучасні українські письменники вживають слова *лілія*, *лілея* у відповідності до стилістичних вимог: *лілея* звичайно знаходить місце там, де потрібна підвищена емоційність; це слово можна знайти в ліричних віршах: «Над плесом ставу сонні трави, Татарське зілля; плач *лілей*, — І голос милий та лукавий Напівзакоханих дітей» (М. Рильський). Зустрічається воно в пейзажній прозі: «Серед очеретів тих густобуйних озера-свічада, а на озерах латаття, а на озерах білі *лілей*» (О. Вишня). Може вживатися в інтимних прозових текстах: «Мені захотілося, щоб і в мене лежав тут хтось коханий, я б йому могла покласти *лілей* і посиділа б серед мармурової тиші на могилі» (Ю. Яновський).

Іншу картину спостерігаємо в дореволюційній українській літературі. Тут виразно простежується регіональна тенденція у вживанні слів *лілія*, *лілея*. Т. Г. Шевченко, М. М. Коцюбинський, Панас Мирний вживають обидва слова без стилістичного розрізнення; Леся Українка частіше звертається до слова *лілея*, але в ліричних контекстах також вживає й слово *лілія*; І. Я. Франко, О. Ю. Кобилянська переважно використовують слово *лілея*. Ці відомості могли б дозволити припустити, що слово *лілія* знаходить більше поширення на сході України, а *лілея* — на заході. Проте це припущення не підтверджується. Бо звичайним для сучасного побутового мовлення жителів західних областей України є слово *лілія*, яке збігається з пол. *lilia*, нім. *Lilie*.

У сучасній українській мові є слово *лелія*, більш близьке до грецького оригіналу *λεῖριον*, ніж слово *лілея*. Воно вживається в багатьох контекстах: «На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих *лелій*» (І. Нечуй-Левицький); «Чудові ночі бувають на Україні, особливо весняні ночі, коли сади біліють, пахнуть *лелій*, коли солов'ї шебечуть» (В. Гжицький). Характерно, що слово *лелія* з тлумаченням і прикладами з народних творів розробив у II томі «Словаря української мови» (К., 1908) Б. Грінченко, в той час як слова *лілія*, *лілея* він лише зафіксував у реєстрі. Така вибірковість може свідчити про більшу близькість слова *лелія* до усної народної мови. Непрямим підтвердженням цієї думки може стати присутність у зазначеній праці похідного слова *лелієнька*, яке має розмовно-емоційне забарвлення. Наявність слова *лелія* в сучасних українських коломийках карпатського регіону також вказує на близькість слова до народнопоетичної мови: «Закувала зозулина, сіла на *лелію*, Піду ніби у роботу та втечу в Росію». Слово *лелія* має паралель в старопольській мові, про що свідчать зафіксовані у IV томі праці «Słownik staropolski» (Вроцлав — Варшава, 1963) два слова *lelia*, *lelija*, де немає аналогів до слів *лилея* і *лілея*. Це українське слово довго залишалось ведучим в українській мові: його як основне згадують у лексикографічній праці «Малорусско-німецкий словарь» Є. Желехівський і С. Недільський у вигляді словникової статті «Лелія, f, s. Лілія, лилея».

Ураховуючи наявність в українській мові слова *лелія* та його питому вагу, можна уявити такий шлях формування слова *лілея*: грецьке *λείριον* > українське *лелія* > метатеза *ле*↔*лі* в слові *лелія* під впливом слова *лілія* > *лілея*.

Час появи слова *лілея* видається можливим датувати в українській мові XVII ст., оскільки в пам'ятці цього часу «Лексикон словенороський» Памва Беринди (К., 1961) знаходимо такий запис: «Крїнь: *Лелѣя*...», де слово *лелѣя* могло відповідати звучанню *лелія* в зв'язку з тим, що знак *ѣ* в цей час міг передавати звук *і*.

Уже в першій половині XVIII ст. слово *лілея* в орфографічній формі *лилѣя* побутувало в українській мемуарно-діловій літературі. В написаній протягом 1717-1767 рр. праці Я. Марковича «Дневникъ генерального подскарбія Якова Марковича», надрукованому в журналі «Киевская старина» (1897, ч. 3), є такі випадки вживання слова *лілея*: «До жени *лилѣи*, 7 куць пивонїи да рожї новїя послалемъ». Жанр, в якому зустрічається зазначене слово, свідчить про побутовість слова *лілея* в українській мові.

Суттєвим аргументом на користь можливості грецького запозичення в українській мові XVII ст. може бути той факт, що в Києво-Могилянській академії, яка була важливим культурно-освітнім центром, паралельно викладали грецьку й латинську мови. Отже, в цей період можливі були запозичення в українську мову з грецької. Це важливо, оскільки дослідники мовної ситуації в Росії відзначають, що в петровську епоху, тобто в кінці XVII — на початку XVIII ст. хоча й відбувалися переклади грецьких богословських текстів на російську мову, але вони так і залишалися рукописними, маловідомими. А в 30-ті роки XVIII ст. переклади з грецької мови на російську зовсім зникають. Якщо ж врахувати, що вперше слово *лілея*, за свідченням «Этимологического словаря» М. Фасмера, фіксується лише в текстах М. М. Карамзіна, тобто не раніше кінця XVIII ст., вплив української мови на його появу в російській стає очевидним.

З'явившись спочатку в українській, а потім у російській мові, слова *лілея* і *лілея* утверджуються в них у кінці XVIII ст. і потрапляють до групи синонімічних слів з однаковим значенням — українську групу *лілія*, *лелія*, *лілея* і російську пару *лилия*, *лилея*. Поступово вносяться нормативно-стилістичні корективи у вживання їх в обох мовах. У російській мові вони відбуваються між названою парою, а в українській — між словом *лілія*, з одного боку, і між словами *лелія*, *лілея* — з другого. У зв'язку з цим Б. Грінченко у редактованому ним словнику розробив слово *лілія* таким чином: «*Лілія*, лії, ж. *Лилея*», проте він не включив у словник слово *лілея*, а слово *лелія* прирівняв до російського *лилия*. Дійсно, слово *лілея* не витіснило в українській мові слова *лелія*. Вони обидва зустрічаються поряд зі словом *лілія* в українській літературній мові і діалектах на початку XIX ст.; у вже згаданому словнику С. Маковецького знаходимо відбиття цього стану в словах *лелія*, *лелія*, *лілея*, *лилея*.

У сучасній українській художній мові слово *лілея* стає широко відомим з поезій Т. Г. Шевченка. Необмежене використання засновником сучасної української літературної мови не тільки слова *лілія*, але й слова *лілея* могло стати прикладом для західноукраїнських письменників, які почали вводити слово *лілея* до своїх художніх творів.

Як менш звичне слово *лілея* могло з самого початку за визначених обставин сприйматися в плані більшого ступеня експресивності й стати поетизмом. Завдяки київській українській поетичній традиції XVII—XVIII ст. воно могло проникнути в російську поетичну і взагалі художню мову. Про експресивність російського слова *лилея* говорить його присутність у старовинних прислів'ях, в обрядовій поезії. Наприклад, П. Симоні опублікував у збірнику «Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII—XIX ст.» (СПб., 1899) прислів'я «*Лилѣя* алая утѣха малая». Форму з Діалектним «яканням» фіксує у весільній пісні О. О. Потебня: в його праці «Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок» записані слова «*Вяночик з белої лялеї, Што ні ветрик незвее, Ані сонце его незсуше*».

З викладеного стає зрозумілим, чому М. І. Греч нормативно протиставив російськи

слова *лилія*, *лілея*. Для нього *лілея* — непотрібне запозичення, якого треба позбутися. Хоч цей прогноз виявився нереальним і надалі обидва слова знайшли стилістичне пристосування, зауваження автора відбило етап у пошуках місця для двох односемантемних слів у лексичній системі мови. Для формування в межах наукового функціонального стилю ботанічної термінології російської й української мов було взято нейтральні, експресивно незабарвлені слова *лилія* і *лілія*, які пройшли випробування часом у обох мовах і різних їх стилях.